

BIRÓ TEOFIL

A liberális eszmerendszer kialakulása a XVIII–XIX. században

Az elmúlt két-három évszázad történetének kivételével az emberi társadalmak, kormányzati- és államformák kialakításában soha nem játszott lényeges szerepet az individualizmusban és az ahhoz kapcsolódó egyéni szabadságban való feltétlen hit. A liberális eszmerendszer többek között pont ezekre a modern kori szellemi vívmányokra helyezi intellektuális alapját. Habár a liberális szemléletmód számos összetevője fellelhető az antik görög-római világtól kezdve a középkori kereszténységen keresztül a reneszánszon át a reformáció koráig, a liberalizmus mint politikai áramlat és szellemi irányzat jellegzetesen újkori jelenség.¹ Jelen munka a liberális eszmerendszer előzményeit, kialakulását, főbb jellemvonásait és az irányzatai közötti különbségeket hivatott felvázolni a XIX. századdal bezárólag, s természetesen a teljesség igénye nélkül.

Mielőtt belekezdenék a liberalizmus előzményeinek vizsgálatába, szükségesnek tartom felvázolni azokat a liberális gondolkodást jellemző főbb sajátosságokat, amelyek mérhetetlen belső változatossága és összetettsége ellenére az eszmerendszer egységét biztosítják.² John Gray elképzelése szerint egy liberális ember főbb ismérvei, hogy individualista, egalitárius, univerzalista és meliorista.³ Ezek szerint – különböző irányzataitól függetlenül – minden, magát liberálisnak valló ember szemében az egyén erkölcsi szempontból elsőbbséget élvez mindenfajta társadalmi közösség követeléseivel szemben. Az emberi faj erkölcsi szempontból egységesnek tekinthető, s ezért minden egyes tagjának ugyanolyan erkölcsi státus biztosítandó. Végül hisz az összes társadalmi és politikai intézmény jobbíthatóságában és tökéletesíthetőségében.⁴

Mindezek után belekezdhetünk a liberalizmus előzményeinek történeti áttekintésébe. A liberális gondolkodásmód csírái már az antik világban jelen voltak. A szabadság, az igazságosság és az egyenlőség alapelvei már az ókori Hellaszban és Rómában is központi helyen szerepeltek nem csupán a bölcselők szemléletében, de a hétköznapi emberek életfelfogásában is. A szofista Prótagorasz fogalmazta meg először igazság-elméletében a politikai egyenlőség és igazságosság tanát,⁵ melyet Démokritosz elutasított ugyan, de etikájában mégis központi szerepet kap az emberi szabadság ideája.⁶ Ennek a szemléletmódnak a legerőteljesebb és legérzékletesebb kifejtését Periklész nevéhez fűzhetjük, aki híres *Halotti beszédében*⁷ liberális és egalitárius elveknek adott kifejezést. Platón és Arisztotelész szembe fordultak a szofisták protoliberális politikai elveivel, s filozófiájukban inkább egy a szabadságot és egyenlőséget háttérbe szorító konzervatív irányvonalat képviseltek.⁸ Ennek ellenére Arisztotelész etikájának van egy univerzalista oldala, hiszen kezdetleges formában tartalmazza egyfajta elképzelését a természetes emberi jogok létének, melyekkel az összes emberi lény rendelkezik.⁹ Ezt köve-

tően a sztoikusok képviselték hűen az emberi szabadsághoz fűződő tantételt, hangsúlyozva annak kiemelkedő jelentőségét.¹⁰

Rómában elsősorban a jogi tradíció hordozta magában a liberalizmus csírait. A rendkívül fejlett és sok szempontból erősen individualista jelleget mutató római magánjog a XVII. századi reneszánsz közvetítésével igen jelentős hatást gyakorolt az újkorban a modern liberalizmus kialakulására. A római jog szabad szelleme irodalmi formában Livius, Tacitus és Cicero munkáiban teljesedett ki, s ugyancsak a reneszánsz közvetítésével, fejtett ki nem lebecsülendő hatást a liberális eszmerendszer fejlődésére.¹¹

A liberalizmus kialakulásában és fejlődésében a római jogrend individualista jellege jelentősebb szerepet játszott, mint a görög filozófiai hagyomány protoliberalis gondolatísága. Hiába játszott ugyanis fontos szerepet a szabadság a szofisták és a sztoikusok filozófiájában, a szabadság fogalmához kapcsolódó szemléletmódjuk alapjaiban különbözött a modern kori emberétől. A neves francia liberális gondolkodó, Benjamin Constant fejtette ki először az alapvető különbséget az antik és a modern szabadságeszmény között. Míg az ókori görög városállamokban az egyén szinte kötelességszerűen szuverén úr volt a közügyekben, addig magánemberként alig bírt némi személyi szabadsággal. Állampolgárként döntött háborúról és békéről, az állam vezetőit, köztisztviselőit felelősségre vonhatta, s akár száműzhette is, de magánszférájában korlátozták, ellenőrizték, s őt magát is számon kérhették és száműzhették tetteiért, cselekedeteiért. Ezzel szemben a modern korban az individuum maximális szabadságot élvez a magánéletben, míg csupán közvetve részese az állami szuverenitásnak.¹²

Az ókoriak célja a társadalmi hatalom polgárok közötti egyenlő megosztása volt. Az ehhez való jogot nevezték ők szabadságnak. A modern emberek célja a magánéletvezetek biztonsága. Szabadság alatt pedig azt értik, hogy a társadalmi intézmények biztosítsák számukra javaik zavartalan élvezetét. Ami Constant szerint a legfontosabb, hogy a ma emberét a szuverenitás látszataért messzemenőig kárpótolja a magánszabadság valósága.¹³

Róma hanyatlásával egy új korszak köszöntött Európára, melynek legjelentősebb eseménye egy vallási kiegyezés volt. Constantinus kompromisszumot kötött az addig üldözött, viszont individualista jellegű kereszténységgel. Ezzel kialakult a római katolikus egyház, amely egy keverékképződménynek tekinthető. Romanizálni kellett az eredeti keresztény tanokat, hogy a birodalom kormányzására alkalmassá váljanak. A birodalom alapelve ugyanis a hierarchia, a felülről való építkezés, míg a keresztény *ecclesia* alapelve az egyenlőség, a testvériség volt.¹⁴ Ezzel a vallási kompromisszummal az egyenlőségről vallott krisztusi tanokat továbbra is hirdető katolikus egyház a szigorúan az alá-fölé rendeltségen nyugvó feudális társadalmi rend alappillérvé vált. Az ezredfordulót követően folyamatosan felmerült az igény a kereszténységen belül, hogy visszatérjenek az eredeti krisztusi tanokhoz, ám a magát ortodoxnak tekintő katolikus egyház, mint eretnekmozgalmakkal, rövid úton leszámolt e törekvésekkel. Döntő fordulat a reformációval következett be, mikor a reneszánsz által is egyre inkább deszakralizálódó Európában visszanyúltak az őskereszténység univerzalista és individuális gyökereihez. Ez főként Angliában és Skóciában, az ottani liberalizmus fejlődésében játszott nagyon fontos szerepet.¹⁵ Kijelenthetjük, hogy a kereszténység a mai kor számára a liberális hagyomány egyik fő összetevőjét szolgáltatta.¹⁶

A liberalizmus előzményeinek számbavételét követően most a kialakulásában jelentős szerepet játszó gondolkodók munkásságát tekintjük át. A modern liberalizmus legfontosabb előfutárainak Thomas Hobbest, Benedictus de Spinozát és John Locke-ot tartjuk. Az álta-

luk vizsgált társadalmi és politikai kérdések, valamint az azokra adott válaszok alapvetően határozták meg a kiforrott liberális eszmerendszert.

Hobbes politikai nézetének alapjait a *Leviatán*ban fejtette ki. Ez a munka alapvetően individualista és egalitárius jellegű. Hobbes nem kevesebbet állít, minthogy természettől fogva minden ember egyenlő, az önfenntartás joga feltétlen és megelőz minden kötelességet, valamint hogy senkinek sincs örökölt joga a politikai hatalomra.¹⁷ Azt kizárólag szerződés útján lehet megszerezni, amely szerződésben mindenki lemond természetes és korlátlan jogáról, s egy szuverénre ruházza azt. Az egyén jogai után a liberális gondolkodás egy másik alapkategóriája, a képviselő is megjelenik ebben a gondolatban. Ezzel Hobbes döntő lépést tesz az újkori demokrácia előkészítése irányában.¹⁸

Benedictus de Spinoza már közelebb áll a konkrét liberalizmushoz mint Hobbes, mert számára a szabadság az emberi élet legfőbb céljaként jelenik meg, lényeges értékkel bír, sőt politikai elméletének középpontjába is ezt helyezi.¹⁹ Mégsem lehet azonban Spinozát liberális gondolkodónak tekinteni, mert nem felel meg a liberalizmus meliorista alaptételének. Etikájának „*Az értelem hatóképességéről, vagyis az emberi szabadságról*” címet viselő részében azt a nézetét fejtette ki, hogy az emberi szabadság kiterjesztésének gátat szabnak az emberi természet kiküszöbölhetetlen hibái és az elme hatóképességének korlátai.²⁰ Spinoza tehát úgy vélte, hogy a tudatlanság és a szolgaság az ember természetes állapota, míg a szabadság csupán kivételt jelent az emberiség történetében.²¹

A liberális szemléletmód központi elemei John Locke munkásságában kristályosodtak ki először egy összefüggő, szabályos szellemi tradícióvá. Locke az individualista jellegű angol társadalom és gazdaság több évszázados fejlődése alapján dolgozta ki elméletét a polgárok alkotmányos kormányzatáról. Ebben előtérbe állította a magántulajdon és az egyéni szabadság közötti kapcsolatot. Eszerint a személyes függetlenségnek a magántulajdon széles körű elterjedése és sérthetetlensége a legfontosabb biztosítéka.²² Locke rendszerében a politikai kormányzat és intézményrendszer létrehozása és felépítése is a magántulajdon viszonylatában nyer értelmet. A kormányzat feladata a tulajdon védelme. A hatalommal való visszaélés lehetőségének kiküszöbölése érdekében szükség van arra, hogy a politikai hatalom is alá legyen vetve a saját maga által hozott törvényeknek. A törvényhozó hatalom mellett létre kell hozni egy annak alárendelt végrehajtó hatalmat is, mely a törvények betartását hivatott felügyelni.²³ Ezzel a gondolattal Locke táptalajt nyújtott a francia felvilágosodás egyik legkiemelkedőbb személyiségének, a már ízig-vérig liberális gondolkodónak tekinthető Montesquieu-nek a hatalmi ágak szétválasztásáról való elmélkedésében.²⁴

E három gondolkodó munkásságának rövid áttekintésével elérkeztünk a tényleges liberalizmus kezdeti korszakához. Ez a korszak időben tökéletesen megegyezik a felvilágosodás európai térhódításával, de gyakorlati következményeit tekintve a hasonlóságok ellenére számos esetben különbözik attól. Hobbes, Spinoza és Locke gondolkodását még élenként átítatta a vallásos szemléletmód, megérteni sem lehet őket annak ismerete nélkül.²⁵ A továbbiakban viszont a liberalizmusnak számos, különböző irányzata alakult ki, melyek közül többeket kimondottan vallás- és egyházellenesség jellemezett.²⁶ Ezen irányzatokat veszem górcső alá a következőkben.

A liberalizmus elveinek és alapjainak első átfogó, rendszeres kifejtése a skót felvilágosodás gondolkodóinak írásaiban található.²⁷ A francia és az amerikai liberálisoktól eltérően a skót filozófusok megpróbálták a liberalizmus alapelveit a társadalom és a gazdaság természeti törvényre építő elméleteire helyezni. Mind politikai, mind gazdasági kérdésekről írt mun-

káikban megfigyelhető az a törekvés, hogy a liberális eszményeket az emberi természet és a társadalmi rend tudományos elméletére alapozzák.²⁸

Az angol liberalizmust elsősorban a protestantizmus, a vallási tolerancia, valamint a történeti jogokra épülő szabadságfelfogás jellemezte. A Stuartok abszolutista törekvéseivel szemben az angol liberalizmus a Szentírás tekintélyére alapozott természetes jogok eszméjét, a történelmi precedenseket,²⁹ és az ősi „szász” szabadságjogokat hívta segítségül.³⁰

A francia liberálisok angol elvi társaiktól eltérően gyakran antiklerikálisok voltak, s elvont, absztrakt elvekből építették fel elméleteiket. A francia liberalizmus egyházellenességét az a tény magyarázza, hogy az egyház által is támogatott abszolutizmus ellenében jött létre és fejlődött ki.³¹ A vallási tolerancia hiánya a szabadgondolkodású liberálisok körében szintén egyházellenességet gerjesztett.³² Mindazonáltal a francia liberálisok öntötték formába a liberális alapelvek legfontosabb dokumentumát, az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatát.³³

Az amerikai liberalizmus a kezdetektől fogva jellegzetesen protestáns színezetű volt, hivatkozott a természetes jogok eszméjére,³⁴ de elvont, absztrakt elvek szintén hatottak rá.³⁵ Emellett az amerikai liberálisok mindig gyanakvó szemmel figyelték az államot, mint a szabadság legnagyobb veszélyforrását.

A német liberalizmus a franciához hasonlóan elvont, absztrakt elvekre épült, de hatott rá az elsősorban a tapasztalatot előtérbe helyező brit filozófia is.³⁶ Legtisztább gondolatiságát a német idealisták³⁷ munkásságában érte el. Ezt követően — elsősorban az ígéretesnek tűnő 1848-as szabadságmozgalmak kudarcai után — a német liberalizmus nemzeti eszményekkel telítődött és gyakran engedményeket tett az államhatalomnak.³⁸

Ezekkel a nemzeti vonásokkal általánosságban ismertettem a liberalizmus főbb irányzatainak jellemzőit, ám koránt sem szabad ezeket abszolutizálni, hiszen az angol liberalizmusnak is volt elvont elveket valló képviselője, a francia liberális mozgalom is hivatkozott történeti érvekre alkalomadtán, s néhány német liberális szintén el tudta kerülni, hogy a nacionalizmus túl nagy befolyást gyakoroljon eszmeiségére.

Mindezek után a liberális gondolkodás alapjait és értékrendjének legfontosabb kritériumait vizsgáljuk meg. A liberalizmus bölcséleti előfeltevéseit az újkor hajnalán születő folyamatok közül a racionalizmus és az individualizmus teremtették meg. Az alábbiakban ezt a két filozófiai szemléletmódot fogjuk jobban szemügyre venni.

A *racionalizmus* az emberi ész feltétlen tekintélyét, korlátlan megismerő képességét valló ismeretelméleti felfogás.³⁹ A felvilágosodás korában vált a racionalizmus a gondolkodás alapelvevé. Maga a felvilágosodás is új „megvilágítást” jelent, melynek eszköze már nem a hit, hanem a tényleges világosságot hozó megújult értelem volt. A felvilágosodás gondolkodói nagyon sokfélék voltak, mindannyi filozófiai nézettel, ám valamennyiükben közös volt az a tudományos módszer ihlette szellemi beállítottság, amely a dolgok tapasztalati vizsgálatával a közöttük fennálló, de az „elfogultságok” által mindeddig elhomályosított összefüggéseket igyekszik felderíteni, hogy új és mélyreható magyarázatokat állíthasson föl.⁴⁰ A cselekvés racionalitása azon képességünk gyakorlása, hogy egy bizonyos cselekedet mellett észérvekre alapozott indokokat fogalmazzunk meg, s ezek alapján cselekedjünk.⁴¹ Mindazonáltal sok, a liberalizmus nagyjai között számon tartott politikus és gondolkodó sem tudott mindig, minden körülmények között megmaradni az észérvek talaján, s cselekedett, érvelt érzelmektől átfűtött, utópikus dolgok mellett.⁴²

Az *individualizmus* az egyént és az egyéni érdeket mindennél magasabbra értékelő szemlélet, mely az egészzel – társadalommal és nemzettel – szemben a dolgok alapjának,

mértékének, céljának az individuumot tekinti.⁴³ Az individualizmus azokat a gondolatrendszereket jellemzi, melyeknél az egyén elsőbbséget élvez a közösséggel szemben. Az etikai individualizmus felfogása szerint minden kollektív társadalmi képződménynek csak az egyéni jogok függvényében van létjogosultságuk. Ebben a fogalmi rendszerben ezért nem beszélhetünk kollektív kötelességekről, így a haza esetleges önfeláldozással járó védelméről sem. A fő kérdés mindezek után csupán az, mit nevezünk individuumnak? Az individuum ugyanis sokféleképpen értelmezhető fogalom. A teljesség igénye nélkül nézzünk néhányat ezen individuum-definíciók közül.

Franciaországban és Magyarországon az individualizmus szónak egyfajta pejoratív mellékjelentése van, mert a közösség rovására történő érdekérvényesítésre, egoizmusra utalnak vele. Mivel a francia forradalom idején használták először a kifejezést, az anarchia és a társadalmi felfordulás egyik forrását látták benne.⁴⁴

A német terminus inkább egyediséget és originalitást jelöl, amely a személyiséggel áll kapcsolatban. Mivel a kantianus rendszerben a személyiség önálló, egyedi és szabad, Kantnál ez egy igen jelentős értékkel bíró fogalom. Nála – az angolszász individuum felfogással éles ellentétben – a személyiség nem másság, hanem produktum.⁴⁵ Ezért az önmegvalósításra ösztönző német individuum-felfogás nem zárja ki, hogy az egyén esetlegesen feloldódjon egy magasabb szintű organikus közösségben.

Az angolszász individuum felfogás mind Nagy-Britanniában, mind az Egyesült Államokban a személyes függetlenség gondolatát hordozza és az egyéni szabadságot jelöli. A liberális individualizmus leggyakrabban ezt az angolszász jelentést veszi át.⁴⁶

A liberális gondolkodásmódot alapjaiban meghatározó szemléletmódok tárgyalása után tekintsük át a liberalizmus értékrendjének alapjait. Ezek a szabadság, a tolerancia, az egyenlőség és az igazságosság.

A liberalizmus legalapvetőbb értéke, s egyben célja is a *szabadság*. A dolgozatom elején Benjamin Constant által kifejtett antik és modern szabadságfelfogást pozitív és negatív szabadságértelmezésként is szokás nevezni, melyet a XX. században Isaiah Berlin fejtett ki felülmúlhatatlan éleslátással.⁴⁷ Ez egyfelől a kollektív döntéshozatalban való részvétel joga, másfelől az egyéni függetlenség, a személyes szférába történő be nem avatkozás lehetősége.⁴⁸ Ebben az értelemben valamennyi klasszikus liberális a szabadság negatív felfogását képviselte.⁴⁹

Jelentős értéke van a liberalizmus eszmerendszerében az *egyenlőség* elvének is. Eszerint bizonyos csoporton belül mindenki egyenlő erkölcsi értékkel bír. Kantianus filozófiai berkeken belül ezt az értéket tartalmilag a személyiség emberi méltóságában jelölik meg. Amennyiben mindenki egyenlő méltóságú „eszese lény” és képes megérteni a „feltétlen parancson”⁵⁰ alapuló erkölcsi elveket, egyenlő bánásmódot és szabadságot kell valamennyinek biztosítani.⁵¹ Az amerikai liberalizmus kezdeti szakaszában – még az „alapító atyák” idejében – az egyenlőség bizony „faji” alapon valósult csak meg. A fekete rabszolgákat tartó „alapító atyák” szemében is csupán az európai származásúak rendelkeztek a Függetlenségi Nyilatkozatban proklamált egyenlő emberi jogokkal. Maga Thomas Jefferson is egy 1809-es levelében az emberi jogok feketékre történő kiterjesztése ellen kardoskodott.⁵² A francia liberalizmus egyenlőségről vallott felfogása viszont már a kezdetektől univerzalista volt, így az egyenlőség eszméjét valamennyi emberi lényre kiterjesztve vallotta.⁵³ Mindazonáltal az egyenlőség eszméje a klasszikus liberalizmusban mindenekelőtt jogegyenlőségként jelent meg, ami a törvény előtti, illetve jogokban való egyenlőséget jelentette.

A *tolerancia* szintén fontos eleme a liberális értékrendnek. Alatta a más véleményével, politikai elveivel és vallásával szembeni türelmességet értjük. Mivel az emberek élete, élettere nem izolálható el egymástól, a szabadság elvét szükségképpen egészíti ki a tolerancia, vagyis a mások életébe való be nem avatkozás elve. Azonban jellegéből adódóan ez a filozófiai elv a legproblematiszabb és a legnehezebben megvalósítható valamennyi liberális alapérték közül. Az intolerancia és az engedékenység között elhelyezkedő tolerancia határait igen nehéz pontosan kijelölni, hiszen az emberi természetből adódóan az egyének hajlamosak az adott körülmények között az önérték szempontjai szerint megítélni azt. Érdekesesek azok a kísérletek, melyek az erkölcsből kiindulva próbálják a tolerancia hatósugarát és korlátait meghatározni.⁵⁴ A XVIII. században a már említett Turgot volt az állami és társadalmi szintű tolerancia leglelkesebb propagálója. Morális és pragmatikus szempontok alapján, a francia állam egyik legbefolyásosabb tisztviselőjeként harcolt a vallási intolerancia ellen. Érveiben az állam érdekére hivatkozott, mindig azt helyezte előtérbe.⁵⁵ Liberális szempontból logikailag ezzel csupán az a probléma, hogy saját értékrendje szerint a liberális eszmerendszer előnyben részesíti az egyént, annak érdekét az állammal, annak érdekével szemben. Így érvrendszerében sem hivatkozhat az állam érdekére. Reálisan nézve a dolgokat azonban mégis merész tézisek ezek Turgot tollából, hiszen nem kevesebbről van szó bennük, mint az Oltár és a Trón több évszázados összefonódásának megszüntetéséről.⁵⁶

A liberális eszmerendszerben az *igazságosság* jelenik meg még fontos alapértékként. Már az antik szerzők munkáiban is előtérbe kerül a fogalom, s mind a mai napig élénken foglalkoztatja a különböző beállítottságú gondolkodókat. Legjobb meghatározása Justinianustól származik, aki szerint az igazságosság állandó és kitartó akarat, mely arra irányul, hogy mindenki kapja meg azt, ami megilleti.⁵⁷ Most nem szándékozom a törvényszegéssel kapcsolatos igazságossággal foglalkozni, mivel közvetlenül nem tárgya a munkának. Inkább a „társadalmi igazságosság” fogalmát vizsgálom meg, mely a társadalmi javak elosztását próbálja összhangba hozni az igazságosság alapelveivel. A társadalmi igazságosságnak két nagyobb koncepciója alakult ki. Az egyik az érdem és jutalom, a másik a szükséglet és egyenlőség fogalmai körül összpontosul. A liberalizmus a társadalmi igazságosság első koncepciója mellett foglalt állást, míg a második koncepciót a kommunista, szocialista és szociáldemokrata mozgalmak favorizálták.⁵⁸ A liberalizmus által támogatott felfogás szerint a társadalmi pozíciót és anyagi helyzetet a társadalmi szerepvállalás, illetve a hasznosság mértéke határozzák meg, kinek-kinek érdeme szerint. Ez a felfogás nyitott társadalmat feltételez, ahol mindenki lehetőséget kap, hogy bebizonyítsa, mire képes.⁵⁹

Ennek a tanulmánynak a keretei nem adnak rá módot, hogy ennél mélyebben beleássuk magunkat a liberális eszmerendszer alapelveinek, fontos és kevésbé jelentős jellemzőinek vizsgálatába. Így is remélem azonban, hogy sikerült elérnem azt a célokat, mely arra irányult, hogy rávilágítson a liberalizmus mélységére, összetettségére. Ezen felül bízom benne, hogy felsejlenek írásomból a liberális eszmerendszer korlátai és problémás aspektusai is! Ezek véleményem szerint abban gyökereznek, hogy a liberalizmus képviselői szemében soha nem bírtak kiemelkedő jelentőséggel azok a súlyos gondok és problémák, melyekkel a mai posztmodern korban a nyugati civilizáció szembesülni kényszerül. Gondoljunk csupán a földrésziünket leginkább veszélyeztető bevándorlásra, vagy a globális méretű szennyezésre. A liberalizmus – jellegéből adódóan – nem látja ezen problémák lényegét, s ahelyett, hogy valós válaszokat keresne megoldásukra, szociológiai jellegű viták parttalan tömegével próbálja kendőzni tehetetlenségét. Pedig nincs sok időnk hátra...

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A modern politikai gondolkodás kezdetei. Eszmék és folyamatok.* Szeresztette Kukovecz György. Szeged, 1999, JATEPress.
- A politikai filozófia története.* II. Szerk. Leo Strauss és Joseph Cropsey, Budapest, 1994, Európa Könyvkiadó.
- A skót felvilágosodás.* Szerk. Horkay Hörcher Ferenc. Budapest, 1996, Osiris Kiadó.
- BAKOS FERENC: *Idegen szavak és kifejezések kézikönyvtára.* Budapest, 1999, Akadémiai Kiadó.
- BERLIN, ISAIAH: *Négy esszé a szabadságról.* Budapest, 1990, Európa Könyvkiadó.
- Bonaparte Napóleon koronája és üzenete.* Szerk. Kövér Lajos. Szeged, 2007, JATEPress.
- DEVINE, T. M.: *Scotland's Empire and the Shaping of the Americas 1600–1815.* Washington, 2003, Smithsonian Books.
- EVOLA, JULIUS: *Pogány Imperializmus.* Budapest, 2003, Nemzetek Európája Kiadó.
- Franciaország története I.* Szerk. Georges Duby. Budapest, 2005, Osiris Kiadó.
- GAUSS ANDRÁS: *Bevezetés a bölcsélet történetébe I.* Egyetemi jegyzet. Szeged, 1997. [kézirat]
- GAUSS ANDRÁS: *Bevezetés a bölcsélet történetébe II.* A német idealisták. Egyetemi jegyzet. Szeged, 1998. [kézirat]
- Görög történetírók.* Budapest, 1988, Európa Könyvkiadó.
- GRAY, JOHN: *Liberalizmus.* Pécs, 1996, Tanulmány Kiadó.
- HAHNER PÉTER: *Thomas Jefferson és a francia forradalom.* Budapest, 1998, Osiris Kiadó.
- HORVÁTH MIHÁLY: *Polgárosodás, liberalizmus, függetlenségi harc.* Budapest, 1986, Gondolat Kiadó.
- KANT, IMMANUEL: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése.* Budapest, 1998, Raabe Klett Kiadó.
- G. S. KIRK – J. E. RAVEN – M. SCHOEFIELD: *A preszókratikus filozófusok.* Budapest, 1998, Atlantisz Könyvkiadó.
- LUDASSY, MÁRIA: *A trón, az oltár és az emberi jogok.* Budapest, 1984, Magvető Kiadó.
- MANENT, PIERRE: *A liberális gondolat története.* Pécs, 1994, Tanulmány Kiadó.
- Politikai filozófiák enciklopédiája.* Szerk. Hitseker Mária. Budapest, 1995, Kossuth Könyvkiadó.
- RIBÁRY FERENCZ: *Az ó-kor története.* Görögország és Macedonia története. Budapest, 1886, Méhner Vilmos Kiadása.
- RUSSEL, BERTRAND: *A nyugati filozófia története.* Győr, 1997, Göncöl Kiadó.
- SPINOZA, DE BENEDICTUS: *Etika.* Budapest, 1997, Osiris Kiadó.
- The Columbia Encyclopedia.* Sixth Edition. 2001-05. <http://www.barteb.com/65/li/liberali.html>, [2007. december]
- The Portable Thomas Jefferson.* Edited by: Merril D. Peterson.. New York, 1977, Penguin Books.
- TURGOT: *Levelek a toleranciáról.* Fordította Balázs Péter. Documenta Historica. Szeged, 1996.

JEGYZETEK

- ¹ The Columbia Encyclopedia, Sixth Edition. 2001-05. [2007. december]
- ² GRAY, JOHN: *Liberalizmus.* Pécs, 1996, Tanulmány Kiadó. 14.
- ³ Gray: i. m. 14.
- ⁴ Gray: i. m. 14.
- ⁵ G. S. KIRK–J. E. RAVEN – M. SCHOEFIELD: *A preszókratikus filozófusok.* Budapest, 1998, Atlantisz Könyvkiadó, 581.
- ⁶ Kirk, Raven, Schoefield: i. m. 606–610.
- ⁷ *Görög történetírók.* Budapest, 1988, Európa Könyvkiadó. 255–256.
- ⁸ Platón az érzelmi vágyaik kielégítésén fáradozó embereket egyszerűen csak rabszolgáknak

tekinti, s nem tartja őket alkalmasnak kormányzati szerepre. Szerinte az ő dolguk kizárólag a munka és az adózás. A kormányzati feladatot egy igen szűk rétegnek, az erre a feladatra kinevelt filozófusoknak tartaná fenn. GAUSS ANDRÁS: *Bevezetés a bölcsélet történetébe I.* Egyetemi jegyzet. Szeged, 1997. [kézirat]

Arisztotelész ezzel szemben a családot tekinti az állam alapjának. Azonban nála is alárendelődik a személyi szabadság a közösségi érdekeknek, és az államnak. Pontosan meghatározza a családon belüli, a családok közötti, s az államhoz fűződő kötelezettségeket, kötelezettségeket. RIBÁRY FERENCZ: *Az ó-kor története. Görögország és Macedonia története.* Budapest, 1886, Méhner Vilmos Kiadása. 478.

⁹ Gray: 22.

¹⁰ A modern szabadságfogalomtól eltérően azonban a sztoikusok az erényben látták a szabadság fő forrását. Nézetük szerint, aki képes felszabadítani magát a világi vágyak hatalma alól, s erényesen él, az tökéletesen szabad. Ez a szabadság értelmezés eltereli az ember figyelmét az aktív politika síkjáról, s egyfajta minden mindegy beletörődést vált ki belőle. RUSSEL, BERTRAND: *A nyugati filozófia története.* Győr, 1997, Göncöl Kiadó. 227–228.

¹¹ Gray: 23.

¹² LUDASSY, MÁRIA: *A trón, az oltár és az emberi jogok.* Budapest, 1984, Magvető Kiadó. 167–168.

¹³ Ludassy, Mária: i. m. 168–170.

¹⁴ EVOLA, JULIUS: *Pogány Imperializmus.* Budapest, 2003, Nemzetek Európája Kiadó. 27., 31.

¹⁵ A későbbiekben majd látni fogjuk, hogy Európa más vidékein nem játszottak ennyire fontos szerepet a liberális eszmerendszer fejlődésében a vallási kérdések. Az angolszász liberalizmus azonban kezdettől fogva mind mai napig mélyen át van itatva az ószövetségi tanokkal, gondolatissággal. Ennek kezdeteit Horváth Mihály 1842-ben „*Az országgyűlési teóriák eredete*” címen megjelenő tanulmánya elemzi nagyon érthetően, érzékletesen. HORVÁTH MIHÁLY: *Polgárosodás, liberalizmus, függetlenségi harc.* Budapest, 1986, Gondolat Kiadó. 72–73.

¹⁶ Gray: 25.

¹⁷ Gray: 27.

¹⁸ MANENT, PIERRE: *A liberális gondolat története.* Pécs, 1994, Tanulmány Kiadó. 39–41.

¹⁹ Hobbes a békét tekintette az emberi javak nélkülözhetetlen feltételének, s a béke biztosítását a kormányzat legfontosabb feladatának, kötelességének. Számára a szabadság csupán az egyén vágyait szolgáló, ellenállásba nem ütköző cselekvés a törvény által meg nem határozott dolgokban. A polgári társadalom pedig csak addig biztosíthatja a szabadságot, amíg az nem veszélyezteti a békét. A szabadság alárendelődik a békének.

²⁰ Gray: 28.

²⁰ SPINOZA, DE BENEDICTUS: *Etika.* Budapest, 1997, Osiris Kiadó. 351–354.

²¹ Gray: 30.

²² Gray: 31–32.

²³ Manent: i. m. 65–6.

²⁴ Manent: 75.

²⁵ Ennek igazolását lásd: Russel, Bertrand: i. m. 459., 475., 514.

²⁶ Ez főként a reformáció által nem igazából érintett katolikus dél-európai országokra és Franciaországra volt jellemző. Gray: 35.

²⁷ Magyarul lásd: *A skót felvilágosodás.* Szerkesztette Horkay Hörcher Ferenc. Budapest, 1996, Osiris Kiadó.

²⁸ Gray: 44.

²⁹ Az angol liberális gondolkodásra közvetlen hatást gyakoroltak a skót felvilágosodás gondolkodói mindaddig, míg a skót iskola felismeréseit háttérbe nem szorította a benthami filozófiai radikalizmus. Gray: i. m. 46., 42–43.

³⁰ A XVII. században a levellerek köreiben kialakult az úgynevezett „szász alkotmány” elmé-

lete. Eszerint az angol alkotmány a normann hódítást megelőzően élte aranykorát, mikor is széles körű szabadságjogokat nyújtott minden szabad angolszász embernek. 1066 óta a különféle idegen, káros hatások miatt folyamatosan romlik, korcsosul. TANDORI MÁRIA: Hitek és tévhitek: A „korona káros befolyása” Angliában a 18. század végén. In *A modern politikai gondolkodás kezdetei*. Eszmék és folyamatok. Szerkesztette Kukovecz György. Szeged, 1999, JATEPress. 121.

³¹ Gray: i. m.36.

³² Erre magának XVI. Lajosnak a pénzügyi főfelügyelője (*contrôleur général des finances*), Turgot hívja fel kortársainak figyelmét. Leveleiben rendkívül éles elmével fejti ki a vallási tolerancia fontosságát, szükségességét. TURGOT: *Levelek a toleranciáról*. Ford. Balázs Péter. Documenta Historica. Szeged, 1996.

³³ Az 1789-es Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának eszmei forrása mind a mai napig vita tárgyát képezi a különböző nemzetiségű és történelmi felfogású történészek, filozófusok között. A francia fél általában Jean-Jaques Rousseau Társadalmi Szerződését, illetve a felvilágosodás korának francia gondolkodását tartja a dokumentum szellemi forrásának. Ezzel szemben amerikai, brit és német gondolkodók az 1776-os amerikai szövegekben, az angolszász filozófiai hagyományban, illetve tágabb értelemben a germán jogalkotás befolyásában látják ugyanezt. A vita nem lezárt, de abban minden fél egyetért, sőt magának a vitának a léte is ezt látszik igazolni, hogy az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata a természetjog fogalmának a csúcspontját jelenti. JEAN-BAPTISTE PISANO: A felvilágosodás filozófiája és az emberi jogok. In *A modern politikai gondolkodás kezdetei*. Eszmék és folyamatok. Szerkesztette Kukovecz György. Szeged, 1999, JATEPress. 29., 35.

³⁴ Ezen a téren a skót felvilágosodás gondolkodói nagy hatással voltak az amerikai liberalizmus fejlődésére. Az 1760-as évek előtt érkező értelmiségi skót emigránsoknak köszönhetően igen intenzív kulturális kapcsolat alakult ki az amerikai gyarmatok és Skócia között. A skót oktatási modell nagy hatással volt az amerikai felsőoktatás fejlődésére. Az amerikai függetlenségi háború legkiemelkedőbb alakjaira (Benjamin Franklin, George Washington, Thomas Jefferson) nagy hatást gyakoroltak a skót felvilágosodás eszméi. A Függetlenségi Nyilatkozatban Jefferson a brit korona elleni felkelés indoklásaként a skót Hutchinson tanítását hozta fel érvül, aki nyíltan hirdette a kormányzottak jogos ellenállását a zsarnoki kormányzattal szemben. Ezt az elvet a gyarmati egyetemek is átvették Hutchinsontól, így generációk szellemi fejlődésére volt jelentős hatással. Az igen élénk skót-amerikai kulturális kapcsolatokról Devine professzor egy teljes fejezetben fest hű képet skóciai emigrációról szóló könyvében. DEVINE, T. M.: *Scotland's Empire and the Shaping of the Americas 1600–1815*. Washington, 2003, Smithsonian Books. 164–187.

³⁵ Ennek legjobb példája az 1776-os virginiai alkotmány, mely nem valamilyen történelmi precedensre hivatkozik, amikor a nép „elvitathatatlan és elidegeníthetetlen jogaként” tünteti fel az igazságtalan kormányzat megreformálását és megváltoztatását, hanem egy absztrakt alapelvre. Gray: 43.

³⁶ Ez fordítva nem igaz, a német filozófia nem hatott a britre. A brit filozófia minden olyan törekvést, mely az elméletből indult ki, tévútnak tekint. Ahogy Hume mondta: „Semmi nincs az intellektusban, ami előtte ne létezett volna az érzetekben.” Ez azt jelenti, hogy a legeleveníbb emberi gondolat is haloványabb az érzetnél. Hume szerint az emberek csak akkor gondolkodnak, ha tapasztalnak. Kant ezzel szemben az intellektusból indul ki, s Hume-tól eltérően apriori módon próbál következtetést levonni az egyedi felé. GAUSS ANDRÁS: *Bevezetés a bölcsélet történetébe* II. A német idealisták. Egyetemi jegyzet. Szeged, 1998, [kézirat].

³⁷ Itt elsősorban Kant, Fichte, Schelling, Hölderlin és Hegel neveit kell megemlíteni.

³⁸ Ez még igaz az olasz és a különböző közép-európai liberális gondolkodókra is, mivel az ő gondolkodásukban előkelő helyen szerepelt a nemzeti egység ügye. Ennek megvalósítása

érdekében pedig kevésbé határozottan léptek fel az állam egységesítő és központosító politikájával szemben. *Politikai filozófiák enciklopédiája*. Szerk. Hitseker Mária. Budapest, 1995, Kossuth Könyvkiadó. 286.

- 39 BAKOS FERENC: *Idegen szavak és kifejezések kéziszótára*. Budapest, 1999, Akadémiai Kiadó. 646.
- 40 BOURDE, ANDRÉ: A „felvilágosodás”. In *Franciaország története*. I. Szerk. Georges Duby. Budapest, 2005, Osiris Kiadó. 656.
- 41 Hitseker Mária: i. m. 396.
- 42 Ennek legjobb példáját az amerikai Függetlenségi Nyilatkozat megfogalmazója, Thomas Jefferson nyújtja. Az amúgy reálisan és gyakorlatiasan gondolkodó Jefferson a francia forradalom megítélésében mindvégig idealista maradt és a despotizmus ellen heroikus harcot vívó francia nép nemes küzdelmeként értelmezte azt, még a szörnyű terrorig fajuló jakobinus rémuralom eseményei alatt is. Szemlélete személyes franciaországi tapasztalatain alapult. Még az egyre radikalizálódó eseményeket is megmagyarázta a távoli Amerikából, mint az önkény elleni harc szükségszerű velejáróját. Hazánkban Hahner Péter dolgozta fel a témát kellő részletességgel.
HAHNER PÉTER: *Thomas Jefferson és a francia forradalom*. Budapest, 1998, Osiris Kiadó. 113–126.
- 43 Bakos: i. m. 343.
- 44 Hitseker: i. m. 220.
- 45 GAUSS ANDRÁS: *Bevezetés a bölcsélet történetébe* II. A német idealisták. Egyetemi jegyzet. Szeged, 1998, [kézirat].
- 46 Hitseker: i. m. 220.
- 47 BERLIN, ISAIAH: *Négy esszé a szabadságról*. Budapest, 1990, Európa Könyvkiadó. 334–443.
- 48 LOWENTHAL, DAVID: Montesquieu. In *A politikai filozófia története* II. Szerk. Leo Strauss és Joseph Cropsey, Budapest, 1994, Európa Könyvkiadó. 18.
- 49 Gray: 82.
- 50 Ez a kanti filozófiában a *kategórikus imperatívusz*, mely feltétlen belső erkölcsi parancsként a kanti értelemben vett önálló és szabad individuum életét irányítja.
- 51 KANT, IMMANUEL: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*. Budapest, 1998, Raabe Klett Kiadó, 65–66.
- 52 Letter to Henri Grégoire, February 25, 1809. The race of blacks. In *The Portable Thomas Jefferson*. Edited by Merril D. Peterson. New York, 1977, Penguin Books. 517.
- 53 Erre a legjobb példát Bonaparte Napóleon egyiptomi hadjárata nyújtja. Napóleon szándéka szerint egyenlő félként kezelte az arabokat, nem kényszeríteni akarta őket a „civilizációra”. Más kérdés, hogy a valóságban ő is erőszakot alkalmazott, s szembe került az emberi jogok nyilatkozatával, annak elveivel. J. NAGY LÁSZLÓ: Napóleon Egyiptomban: civilizációs küldetés? In *Bonaparte Napóleon koronája és üzenete*. Szerk. Kövér Lajos. Szeged, 2007, JATEPress. 46.
- 54 Hitseker: i. m. 484.
- 55 Turgot: i. m. 11–13.
- 56 Turgot: i. m. 12.
- 57 Hitseker: i. m. 215.
- 58 Hitseker: i. m. 217.
- 59 Hitseker: i. m. 217.